

Maurice Merleau-Pontyn lihan ontologiasta

MILLA RANTALA

Aluksi

Merleau-Ponty hahmottelee fenomenologista lihan ontologiaa keskeneräiseksi jääneessä viimeisessä teoksessaan *Le visible et l'invisible* (1964).¹ Tulkitsen seuraavassa Merleau-Pontyn lihan ontologiaa kahden sen ymmärtämisen kannalta keskeisen käsitteen kautta, yhtäältä kaksoiskosketuksen ja toisaalta käännettävyyden. Esitän, että lihan ontologinen ulottuvuus avautuu kaksoiskosketuksen kokemuksessa aistivan ja aistittavan välisenä erottumisen liikkeenä eli prosessina, jossa nämä aistisen kokemuksen kaksi eri puolta vasta muotoutuvat. En tässä artikkelissa paneudu Merleau-Pontyn myöhäisfilosofian käsitteiden ja niiden tulkinnan historiallisiin taustoihin vaan tavoitteena on selvittää lihan ontologian hahmotelmaa ennen kaikkea alkupe-
räisteosten nojalla.

¹ Viittaan lyhenteellä VI ranskankieliseen alkutekstiin, mutta annan myös viitteet englanninkieliseen käännökseen hakasuluissa. Lyhenteellä S viittaan teoksen *Signes* ranskankieliseen laitokseen. Suomenokset ovat omiani lukuunottamatta lainauksia suomennoskokoelmasta *Filosofisia kirjoituksia* (2012), jotka osoitan lyhenteellä FK.

Määrittelen *kaksoiskosketuksen* perustapauksen esireflektiiviseksi ruumiilliseksi kokemukseksi, jossa kehon kaksi jäsentä, esimerkiksi kädet, ovat liitettyinä yhteen siten, ettei ole selvää, kumpi koskettaa kumpaa. *Käännettävyyden* ymmärrän lihan yleiseksi kaksoisrakenteeksi, joka mahdollistaa perinteisesti oppositioiden, kategorioiden tai substanssien kautta hahmotettujen olemisen ulottuvuuksien erottumisen toisistaan samassa olemisen elementissä, lihassa. Lihan rakenteen kuvauksessa sovellan Merleau-Pontyn esille nostamia esimerkkejä taiteista, joissa aistisuus ja ideaatio kytkeytyvät yhteen lihan elementissä. Postuumisti julkaistun teoksen *Le visible* keskeneräiseksi jääneessä ontologisessa projektissa Merleau-Ponty muotoili fenomenologista moniselitteisyyden ontologiaa, jonka tavoitteena on olemisen ymmärtäminen eikä sen selittäminen tai varmistaminen kuten esimerkiksi kartesiolaisessa substanssiontologiassa.² Hänen myöhäisfilosofiansa tarjoaa uusia käsitteellisiä välineitä, joiden avulla voimme jäsentää olemista niin kuin me sen elämme aistisuuden ja ideaalisuuden, immanenssin ja transsendenssin, subjektuuden ja objektuuden risteyskohdissa. Fenomenologille ontologinen kysymys ei ole *mitä* on olemassa tai *miksi* jotakin on olemassa, vaan *miten* se, mikä ilmenee eletyssä kokemuksessamme, on olemassa. Fenomenologi ei myöskään tutki tietämistä kysymällä *mitä* voimme tietää ja millä ehdoilla, vaan *miten* tiedämme sen minkä ruumiimme tavoittaa jo ennen reflektiota. Fenomenologi siis kysyy, miten esimerkiksi ruumiillinen sidoksemme maailmaan on muodostunut, ja miten ajattelumme ja olemisemme ilmaisut jäsentyvät aistisuuden kentässä.

² Seuraan vakiintunutta tulkintalinjaa, jossa Merleau-Pontyn on ymmärretty teoksessa *Le visible* hahmottelevan ontologista näkökulmaa. Tästä tulkintaperinteestä ks. esimerkiksi Dillon (1997), Barbaras (1991), Morris (2004, 2010), Saint Aubert (2005), Hotanen (2008, 2019), Dastur (2009), Toadvine (2011), Low (2012). Tämän artikkelin puitteissa ei ole mahdollista käsitellä laajemmin kysymystä siitä, mikä on ontologisen ajattelun ja fenomenologian suhde Merleau-Pontyn myöhäisfilosofiassa.

Merleau-Pontyn mukaan on ratkaisevaa tutkia reflektiota edeltävää suhdettamme olemiseen ja jäsentää sitä kaiken ideaation ja teoreettisen ajattelun perustana (S, 265)³.

Kaksoiskosketuksen ontologinen merkitys

Teoksessa *Le visible* Merleau-Ponty käsittelee eletyn ruumiin (*corps propre*) ontologista merkitystä esimerkkinä olemisesta (*sensible exemplaire, le sentant sensible*).⁴ Tätä silmällä pitäen hän ryhtyy analysoimaan kaksoiskosketuksen ilmiötä. Merleau-Ponty hahmottelee myöhäisfilosofiassaan uudenlaista fenomenologista ontologiaa, joka yhtäältä rakentuu hänen varhaisen ruumiinfenomenologiansa perustalta mutta toisaalta syventää tuon varhaisfenomenologian analyyseja. Lihan ulottuvuus paljastaa syvemmän ja tiiviimmän ontologisen yhteyden ruumissubjektin ja maailman välillä kuin teoksessa *Phénoménologie de la perception* (1945) hahmotellut intentionaalisen subjektin, intentionaalisen objektin ja esi-intentionaalisen ruumissubjektin konstitutiiviset suhteet. Teoksessa *Le visible* kaksoiskosketuksen fenomenologinen analyysi paljastaa kaikkea reflektiota edeltävän syvemmän olemisen tason, joka on myös ruumiillisen olemisemme välttämätön ennakkoehto.

Merleau-Ponty esittää useita erilaisia tapauksia kaksoiskosketuksesta ja selvittää ilmiötä eri aistien kohdalla. Keskityn tässä klassiseen fenomenologiseen esimerkkiin, jossa käteni ovat ristissä siten, että kämmeni ovat painautuneina toisiaan

³ "Ce qui est faux dans l'ontologie des choses, c'est qu'elle absolutise une attitude de pure théorie (ou d'idéalisation), c'est qu'elle omet ou prend comme allant de soi un rapport avec l'être qui fonde celui-là et en mesure la valeur" (S, 265).

⁴ Liha on Merleau-Pontyn mukaan olemisen elementti ja oma ruumiimme olemisen esimerkki (VI, 177 [136]). Liha on olemista, josta sekä minun ruumiini että toisen ruumis ovat esimerkkejä. Oma ruumiini on esimerkki näkevän ja näkyvän, aistivan ja aistittavan, kietoutumisesta (VI, 176-7 [135-6]).

vasten eikä ole selvää, kumpi käsistä koskettaa kumpaa. Merleau-Ponty ei teoksessa *Le visible* eksplisiittisesti viittaa siihen kaksoiskosketuksen käsitteeseen, jonka Husserl esittää teoksessa *Ideen II*, mutta hän selvästikin ajattelee ilmiötä Husserlin jäsenyyksen pohjalta ja varhaisteoksessaan *Phénoménologie* viittaa ilmiötä analysoidessaan juuri Husserliin (Moran 2010; Hotanen 2019, 253).

Ymmärrän Husserlin esittämän kaksoiskosketuksen klassisen perustapauksen esireflektiivisenä ruumiillisena kokemukseksi, mutta väitän, että Merleau-Pontyn esityksen mukaan aistivan ja aistittavan roolit eivät ole tällaisessa kokemuksessa vielä muotoutuneet. Kaksoiskosketuksen kokemusta fenomenologisesti analysoidessa on suhteellisen helppo huomata, että käteni voivat vuorotella koskevan käden ja kosketetun käden rooleissa ilman että kumpikaan käsi asettuu pysyvästi kumpaankaan rooliin. Merleau-Pontyn mukaan tämä vuorottelu on mahdollista pysäyttää tahdonalaisesti silloin kun kaksoiskosketusta tarkastellaan reflektiivisessä asenteesta käsin. Esireflektiivisesti, eli ennen reflektiivistä tarkastelua ja analysointia, koettu kaksoiskosketus on kuitenkin rakenteellisesti avoin kokemus: kumpikaan käsistä ei hahmotu kokonaan aktiivisena tai kokonaan passiivisena, ei subjektina eikä objektina. Merleau-Pontyn mukaan kaksoiskosketuksen kokemuksessa on olennaista se, etteivät koskettamisen ja kosketetuksi tulemisen kokemukset ole siinä koskaan samanaikaisia, ne eivät toisin sanottuna satu ajallisesti yhteen (VI, 24; 192 [9; 148]). Tällaisessa esireflektiivisessä ruumiillisessa kokemuksessa aktiivisuuden ja passiivisuuden väliin jää kokemuksellinen tila, ero eli vetäytyminen (*écart*), joka implikoi lihan ontologisen ulottuvuuden.

Merleau-Pontyn mukaan ruumis toteuttaa kaksoiskosketuksessa eräänlaisen reflektion, jota ei kuitenkaan voida koskaan täydellisesti viedä loppuun. Ruumis kääntyy koskemaan itseään, mutta se ei onnistu tavoittamaan itseään koskevana: en voi koskettaa omaa koskettamistani, sillä samalla hetkellä kun tunnen vasemman käteni oikealla kädelläni, lakkaa vasen käteni koskettamasta oikeaa kättäni (VI, 24, 184, 192, 297 [9, 141-2, 148]);

S, 271). Merleau-Pontyn muotoilun mukaan ruumiillinen reflektio ”epäonnistuu” viime hetkellä. Ymmärrän tämän tarkoittavan, että aistiminen ja havaitseminen ovat ruumiin operatiivisia mahdollisuuksia, jotka etenevät esireflektiivisesti, aktiivisesta ajattelustamme ja päätöksenteostamme riippumatta. Merleau-Pontyn mukaan ruumis voi kääntyä koskemaan itseään kaksoiskosketuksessa paljastuvan ontologisen rakenteen, ruumiin lihan, varassa. Ruumiin liha on itsensä aistivaa (*se sentir*) samalla kun se kytkeytyy maailman lihan aistittavuuteen.

Kaksoiskosketus tuo siis esille ruumiin *ontologisen* rakenteen kaksi puolta.⁵ Merleau-Ponty kuvaa tätä rakennetta kahden huulen metaforalla (*deux lèvres*): kuten huulet, eletty ruumis rakentuu ikään kuin kahdesta puolesta, jotka molemmat aistivat toisensa mutta ovat samalla myös aistittavia (VI, 177 [136]).⁶ Näiden ruumiin eri aspektien välillä kulkee Merleau-Pontyn ontologiassa ruumiillisen reflektion jatkuva liike: Merleau-Pontyn mukaan kaksoiskosketuksessa olennaista on juuri reflektion liikkeessä oleminen (*réfléchi en bougé*) aistivan ja aistittavan välillä, se että koskettava on *jatkovasti vähällä* saavuttaa kosketetun – eli on vähällä koskettaa omaa koskettamistaan – mutta aina viime hetkellä menettää tämän mahdollisuuden (VI, 191 [148]). Tämä epävakaa tila koskettavan ja kosketetun asemien välillä tuo esille uudenlaisen ulottuvuuden olemisessa, jota

⁵ Moranin mukaan Merleau-Pontyille kaksoiskosketuksen merkitys on ontologinen, toisin kuin Sartrelle (Moran 2010).

⁶ Metaforan voi tulkita kahdella tavalla. Toisaalta se kuvailee eletyn ruumiin ontologista rakennetta aistivana aistittavana (*le sentant sensible*) ja toisaalta se viittaa kahteen toisiaan koskettavaan kudokseen, jotka molemmat aistivat ja ovat aistittuina kosketuksessa. Esimerkiksi Irigaray tarttuu juuri tähän huulimetaforaan ja kehittää sitä edelleen aistimellisen olemisen kuvauksissaan (Irigaray 1984). Metafora on siis tärkeä myös Merleau-Pontyn filosofian sovellusten ja edelleen kehittyneiden kannalta. Olennaista metaforan kummassakin tulkinnassa on, ettei kyse ole koskaan vain kohtaamisesta vaan aina myös erottumisesta ja avoimena pysymisestä.

Merleau-Ponty nimittää olemisen ”huokoisuudeksi”, ”raskau-
deksi” ja ”yleisyydeksi” (*”un être de porosité, de prégnance ou de
généralité”*) (VI, 192-3 [148-9]).⁷

Merleau-Pontyn mukaan kaksoiskosketus on ruumiillisuu-
teemme olennaisesti sisältyvä kokemus, ja hän esittää, että tä-
män kokemuksen kautta voidaan tavoittaa lihan yleisyys (*géné-
ralité*), eli aktiivisuuden ja passiivisuuden kokemusten välinen
anonyymi oleminen, jossa aktiivisuus ja passiivisuus ovat vasta
muotoutumassa. Lihan yleisyys kuuluu myös omalle ruumiil-
leni, ruumiin liha on samaa olemista kuin maailman liha (VI,
297 [248]). Toisaalta kaksoiskosketuksen kokemus kiinnittää
huomion eletyn ruumiin kykyyn aistia itsensä. Eletty ruumis on
siis olennaisesti sekä aktiivinen että passiivinen, sekä subjektiivisuutta että objektiivisuutta, sisäisyyttä ja ulkoisuutta. Ruumis on ennen muuta olemista, se on lihaa. Sen yksi ontologinen mahdollisuus on toimia oliona tai olevana, ja teoreettisessa asenteessa sitä voidaan tarkastella myös yhtenä maailman objekteista, mutta kaikki tämä objektivointi nojaa ruumiin lihallsuuteen.

Kaksoiskosketus siis paljastaa eletyn ruumiin kaksinaisen ontologisen rakenteen aistivana aistittavana (*le sentant sensible*) ja tuo esille sen, että ruumiin lihan ja maailman lihan välinen suhde on sekä jatkuvuus- että erottumissuhde. Eletyn ruumiin ontologiseen rakenteeseen kuuluu, ettei se ole vain aktiivisuutta tai passiivisuutta tai näiden sekoittumista vaan olennaisesti kumpaakin niin, että ero näiden välillä säilyy. Eletty ruumis ei siis koskaan palaudu puhtaaseen aktiivisuuteen tai puhtaaseen passiivisuuteen, subjektiivisuuteen tai objektiivisuuteen, sisäisyyteen tai ulkoisuuteen, vaan nämä kaikki olemisen tavat ovat jatkuvasti sen käytössä erilaisina mahdollisuuksina. Myös oma ruumiimme kuuluu anonyymiin olemisen lihaan.

⁷ Teoksessa *L’Œil et l’esprit* (1964) Merleau-Ponty sanoo, että Descartesin filosofiassa jäi mahdottomaksi tutkia olemisen syvyyttä. Hotanen esittää, että Descartesin filosofiaa määrittävä kartesiolainen tasapaino substanssien välillä sulkee pois ontologian ulottuvuuden, koska Descartesille viime kädessä Jumala ylläpitää kaikkea olemista (CEE, 58; Hotanen 2019).

Näin ollen lihan ontologia implikoi, että kokemuksemme jäsen-tyvät ensisijaisesti anonyymien olemisen varassa ja että filosofian erottelemat kategoriat ja oppositiosuhteet ovat lihan ulottuvuudessa vasta muotoutumassa.

Esitykseni valossa Merleau-Ponty käyttää analyysiaan kaksoiskokemuksen kokemuksesta ohjaamaan sitä filosofista jäsen-nystä, jonka hän esittää lihan ontologiasta. Hänen mukaansa se tosiasia, että elettyä ruumista voi kuvata sekä "subjektin" että "objektin" kategorioiden avulla edellyttää, että näillä kategorioilla on yhteinen juuri (VI, 178 [137]). Juurena toimii lihan elementti, joka kykenee erottumaan itsestään ja kietoutumaan itseensä. Näin esimerkki eletyn ruumiin ontologisesta rakenteesta liudentaa sartrelaisen erottelun "oleminen-itselleen" (*être-pour-soi*) ja "oleminen-itsessään" (*être-en-soi*) (VI, 178, 308 [137, 260]; Sartre, 1943). Subjektivuuden ja objektiivuuden, aktiivisuuden ja passiivisuuden sekä ruumiin ja maailman suhteet jäsen-tyvät lihan ontologiassa erilaisina kietoutumissuhteina, eivät oppositioiden kautta.

Merleau-Pontyn mukaan lihallisen ruumiin kaksoisrakenne löytyy myös maailmasta ja aistisuudesta yleensä, johon ruumis itse kuuluu osana (VI, 180 [138]). Hän siis käsittää eletyn ruumiin ontologisen rakenteen osaksi sitä rakennetta, joka kuuluu maailman lihan yleiselle aistisuudelle. Merleau-Pontyn mukaan meidän on hylättävä vanhat käsitykset, jotka sijoittavat ruumiin maailmaan ja subjektin ruumiiseen ikään kuin laatikkoon tai vastaavalla tavalla sijoittavat sekä maailman että ruumiin konstituivaan subjektiiviseen tietoisuuteen. Hänen mukaansa raja ruumiin ja maailman välillä jää määrittämättömäksi silloin kun maailma käsitetään lihaksi (VI, 180 [138]). Ruumis ja maailma ovat aina vastavuoroisessa suhteessa, eikä ole ratkaistua eikä selvää, kumpi aistii kumman (VI, 181 [139]). Merleau-Pontyn myöhäisfilosofiassa ruumiin tiheys ei siis asetu maailman tiheyttä vastaan vaan osoittautuu keinoksi päästä asioiden ytimeen, käsittää minä maailmallisena ja asiat (*les choses*) osana olemisen lihaa (VI, 175-176 [VI, 135]).

Käännettävyyden liike

Merleau-Pontyn myöhäisfilosofiassa lihallinen ruumis yhdistää meidät asioihin (*les choses*) ontologisen rakenteensa kautta: ruumiin kaksi huulta, aistiva ja aistittava, mahdollistavat meille suoran kontaktin asioihin, toisin sanoen maailmaan ja sen olioihin (VI, 177 [135-6]). Merleau-Pontyn tarkoitus ei kuitenkaan ole ottaa juuri ihmisruumista ontologiansa perustavaksi lähtökohdaksi, vaan hänen mukaansa olemisen prototyyppi on lihallinen oleminen yleensä (*l'être charnel*) olemisen syvyytenä (*être des profondeurs*) ja kerroksellisuutena. Ruumiimme aistittavana aistivana (*le sentant sensible*) on vain yksi esimerkki tästä yleisestä rakenteesta (VI, 177 [136]). Toisin sanoen ihmisruumiin ontologinen rakenne toimii *esimerkkinä* lihan ontologian kuvauksessa, muttei ontologisen ajattelun *perustana* eikä premisinä argumentissa. Merleau-Pontyn myöhäisajattelussa lihallisen olemisen yleisyys hahmottuu perustavana olemisen tasona, joka käsittää myös ihmisruumiin ontologian (VI, 177, 180, 184-5 [136, 138, 142])⁸.

Merleau-Ponty pyrkii välttämään staattista kuvaa lihan ontologiasta ja tähdentää vielä, että ruumiin kaksi aspektia, aistiva ja aistittava, ovat toisikseen kääntyviä ja käännettäviä (*réversible*). Käännettävyyden liike yhdistää ruumiin sekä aistiviin että aistittaviin olioihin, sekä toisiin ruumiisiin että maailmaan (VI, 177, 179, 184 [136, 137-8, 142]). Käännettävyyden prosessia ei kuitenkaan voi koskaan viedä loppuun eikä käännettävyys koskaan toteudu täydellisenä. Tämä lihan ontologinen liike on tulkintani mukaan sekä samuutta että eroa generoivaa olemista, lähentymisen ja loitontumisen liikettä, jossa aistiva ja aistittava eivät voi koskaan täysin erkaantua toisistaan tai toisaalta sulautua yhdeksi (VI, 185 [142]). Kaksoiskosketuksessa paljastunut eletyn ruumiin kaksinainen rakenne on siis olennainen Mer-

⁸ Teoksessa *Le visible* Merleau-Ponty toteaa eksplisiittisesti, ettei lihan ontologia ole antropologiaa ja että oma ruumiimme on variantti olemisen prototyypistä, joka on lihallinen oleminen (*l'être charnel*) olemisen syvyytenä (VI, 177 [136]).

leau-Pontyn ontologian kannalta (VI, 177 [136]). Näin ollen kaksoiskosketus ei ole pelkästään ruumiillisuuteemme kuuluva kontingentti piirre. Kaksoiskosketuksen fenomenologinen analyysi tarjoaa Merleau-Pontyille mahdollisuuden päästä työstämään fenomenologista ontologiaa: kaksoiskosketuksen esimerkiksi avulla Merleau-Ponty paitsi tuo esiin ajatuksen siitä, että eletyn ruumiin ja maailman välillä on ontologinen yhteys ja jatkuvuus, myös ajatuksen käännettävyydestä lihan dynaamisena rakenteena.

Käännettävyyden periaate luonnehtii Merleau-Pontyn filosofiassa kaikkea havaitsemista ja aistimista ja lopulta myös lihan rakennetta itseään (VI, 187 [144]). Käännettävyys esimerkiksi aistivan ja aistittavan, näkevän ja näkyvän tai merkitsijän ja merkityn välillä tarkoittaa Merleau-Pontyn ajattelussa sitä, että toisiinsa suhteessa olevat kaksi tekijää voivat olla osa yhtä ja samaa ontologista punosta mutta pysyvät toisistaan erillään juuri tuossa punoksessa. Suhteen osatekijöiden samuus ja ero eivät tällöin ole absoluuttisia vaan niiden välillä säilyy kytkös ja myös muutoksen mahdollisuus, lähentymisen ja loitontumisen prosessi. Lihan dynaaminen rakenne mahdollistaa tämän.

Merleau-Pontyn mukaan aistiva ja aistittava eivät ole samaa ideaalisuuden tai identiteetin merkityksessä, vaan ne kuuluvat samaan olemisen rakenteeseen, samaan rankaan (*membrure*) tai hahmoon (*Gestalthafte*) siinä mielessä, että pääsy toisesta olemisen ulottuvuudesta toiseen pysyy avoinna (VI, 309 [261]). Käännettävyys ei siis käsitteeseen sisältyvistä vaihtuvuuden ja loppuunsaattamisen konnotaatioista huolimatta tarkoita Merleau-Pontyn filosofiassa absoluuttista käännettävyyttä eikä vaihdettavuutta eri ulottuvuuksien, termien tai merkitysten välillä. Sen sijaan perinteisesti oppositioiden, kategorioiden tai substanssien kautta hahmotetut olemisen ulottuvuudet erottuvat toisistaan ikään kuin kääntöpuolina tai aspekteina lihan tiheydessä (VI, 201 [154-155]).

Toisin sanoen Merleau-Pontyn ontologian hahmotelmassa lihan elementti on edellytys sekä aistivan ja aistittavan yhteydelle että niiden erottumiselle. Aistivan ja aistittavan erottumi-

nen (*écart*) on välttämätöntä, jotta ne voisivat suhteutua toisiinsa. Ne eivät siis sulaudu toisiinsa mutteivat myöskään ole ontologisesti täysin erillisiä substanssien tavoin. Lihan rakenne siis mahdollistaa kiasmaattiset suhteet: liha sekä erottaa että yhdistää aistivan ja aistittavan mutta myös näkyvän ja näkymättömän.⁹ Liha on se välttämätön tekstuuri, tiheys ja syvyys, jossa aistivan ja aistittavan vastavuoroinen suhde voi toimia ja elää.

Lihan elementti

Tehdäkseen eron kartesiolaiseen ontologiaan, Merleau-Ponty tähdentää useaan otteeseen, ettei lihan (*la chair*) käsite viittaa mihinkään substanssiin.¹⁰ Kyse ei siis ole materiasta eikä mielestä eikä myöskään näiden yhteensulaumasta tai liitoksesta (VI, 181-2, 189 [139-140, 146-7]). Liha ei hänen mukaansa myöskään ole tosiasia, eikä sellaisten summa tai representaatio. Näiden käsitteellistysten sijasta hän toteaa lihan olevan elementti siinä

⁹ Merleau-Pontyn käännettävyyden ja kiasman käsitteistä sekä näiden suhteesta on esitetty useita tulkintoja, joita ei ole tässä mahdollista esitellä. Käännettävyydestä ks. Dillon (1997) ja Morris (2010). Kiasmasta ks. Toadvine (2011). Kiasman ja käännettävyyden käsitteiden suhteesta ks. Hughes (2017). Käsittelem kiasman käsitettä lyhyesti osiossa ”Aistisuuden ja ideaation yhteenkietoutuminen”.

¹⁰ Käsite *la chair* on tutkimuskirjallisuudessa käännetty englanniksi käsitteeksi *flesh* ja suomeksi käsitteeksi liha. Nämä käsitteet kantavat kaikki ne merkitykset, joihin lihallisuus Merleau-Pontyn ajattelussa viittaa (esimerkiksi ruumiillisuus, aistimellisuus, seksuaalisuus, kuolevaisuus ja ilmaisullisuus). Selvyyden vuoksi mainitsen, että ilmaukset *le viande* tai *meat* sen sijaan viittaisivat ensisijaisesti kuolleeseen, passiiviseen tai syötävään lihaan. Suomen kielessä tälle kapeammalle lihan merkitykselle ei ole erillistä ilmausta ja on huomattava, ettei Merleau-Pontyn lihan käsitteen suomennos missään tapauksessa rajaudu tähän kapeampaan merkitykseen. Merleau-Ponty käyttää käsitettä *la chair* ilmaisemaan niitä perinteisesti vastakkaisina ymmärrettyjä olemisen aspekteja, jotka lihan ontologinen ulottuvuus kattaa, kuten konkreettinen-abstrakti, mieli-ruumis, immanenti-transsendenti, elävä-ylevä, aistinen-ideaalinen.

mielessä kuin vesi, ilma, maa ja tuli ovat elementtejä (VI, 182 [139]). Merleau-Ponty siis sulkee pois kartesiolaisen substanssi-ontologian lähtökohdat ja viittaa esisokraatikkojen elementaaliseen ajatteluun, mutta sanoo myös, ettei lihalle ole toistaiseksi ollut nimeä missään filosofiassa (VI, 191 [147]). Jotain yhteistä esisokraatikkojen tutkimilla elementeillä ja Merleau-Pontyn kuvaamalla lihalla siis on – molemmat kannattelevat olemisen rakenteita – mutta viittaus antiikin filosofian elementtiajatteluun ei ole tyhjentävä. Elementin metafora antaa kuitenkin ontologisesta ulottuvuudesta huomattavasti dynaamisemman mielikuvan kuin substanssin käsite.¹¹

Merleau-Ponty tekee käsitteellisen erottelun ruumiin lihan (*chair du corps*) ja maailman lihan (*chair du monde*) välille (VI, 297-299 [248-250]). Ruumiin tiheys ja asioiden tiheys ovat hänen mukaansa samaa olemisen ulottuvuutta, lihaa. Liha on olemisen kudelman (*entrelacs*), josta oma olemiseni on yksi laskos eli taite (*pli*) (VI, 189 [146]). Käsitteellinen ero ruumiin lihan ja maailman lihan välillä on siinä, että ruumiin liha on paitsi aistittavaa myös itsensä aistivaa (*se sentir*). Ruumiin liha on itsensä aistivaa mutta myös aistittavaa, ruumis on maailmassa mutta myös osa maailmaa (VI, 176 [135]). Merleau-Ponty sanookin, että ruumis on asioiden mitta, koska se on myös ideaalisuutta, joka antaa lihalle sen ulottuvuudet ja syvyyden (*profondeur*) (VI, 197 [152]). Kuten olemme jo nähneet, Merleau-Pontyn mukaan pääesimerkkinä lihan rakenteesta toimii oma ruumiimme, joka on olennaisesti sekä aistiva että aistittava. Eletyn ruumiin ontologisessa rakenteessa siis yhdistyvät lihan ulottuvuuden eri aspektit. Merleau-Pontyn mukaan eletty ruumiimme näyttää kaikkeen aistimiseen ja havaitsemiseen liittyvän ontologisen periaatteen: ”hän joka näkee ei voi ottaa näkyvää haltuunsa, ellei itse ole sen hallussa, itsekin näkyvää” (VI, 175 [135]). Ruumiimme ulottuu maailmaan ja on samaa universaalia lihaa kuin maailman liha, ja samalla se kykenee aistimaan myös itsensä.

¹¹ Esimerkiksi Luce Irigaray on myös kehittänyt elementaalista ontologiaa teoksessa *Passions élémentaires* (1982). Hänen ontologinen ajattelunsa rakentuu nestemäisyyden metaforan kautta.

Ymmärrän Merleau-Pontyn tarkoittavan käännettävyyttä myös hänen sanoessaan, että ruumiista sanottu pätee aistisuuteen ja maailmaan yleensä (VI, 180 [138]). Ruumiin liha ja maailman liha ovat nekin käännettävyyssuhteessa toisiinsa.

Maailman lihaa Merleau-Ponty kuvaa myös maailman mahdollisuudeksi (*Weltmöglichkeit*) sekä maailmaksi ”raskaana mahdollisista” (*prégnance de possibles*) (VI, 298-299 [250]). Nämä muotoilut korostavat lihan elementin generatiivisuutta ja hahmottavat olemisen kudelmaksi, jossa merkitykset ovat vasta muotoutumassa (VI, 173 [133]). Merleau-Pontyn mukaan liha myös mahdollistaa näkevän ja näkyvän välisen kommunikaation. Liha ei siis ole vain materiaalisuutta tai ideaalisuutta vaan jännite näkevän ja näkyvän, koskevan ja kosketetun välillä (VI, 189 [146]). Tulkintani mukaan lihan elementti mahdollistaa aistivan ja aistittavan suhteen sekä ylläpitää aistisuuden ja ideaalisuuden välistä sidettä. Lihan elementti käsittää näkyvän pinnan lisäksi syvyyden ja tiheyden ulottuvuudet, näkyvän näkymättömän puolen, joka mahdollistaa ideaation. Olemisen liha muodostaa siis sekä näkyvän että näkymättömän.

Aistisuuden ja ideaation yhteenkietoutuminen

Merleau-Pontyn mukaan lihan tiheys (*épaisseur*) mahdollistaa näkyvän ja näkevän välisen kommunikaation, eli kommunikaation edellytyksenä on toisin sanoen lihan rakenne (VI, 176 [135]). Liha siis kytkee näkevän ja näkyvän (eli aistivan ja aistittavan) sekä näkyvän ja näkymättömän (eli asiat ja ideat) samaan maailmaan. Lihan rakenne siis yhdistää faktuaalisen aistisen maailman ja ideaation eli ajatellun maailman toisiinsa. Tämä tarkoittaa, että aistinen ja ideaalinen ovat ontologisesti osa samaa lihan kudosta (VI, 178 [136-7]). Lihan rakenteelle olennainen ontologinen erottuminen (*écart*) aistisen ja ideaalisen välillä taas turvaa aistittavan aineksen ”transsendenssin” suhteessa aistijaan, siis sen, ettei aistittava palaudu aistijaan eikä aistimisen prosesseihin.

Esitän, että Merleau-Ponty kuvaa lihan syvyyden- ja tiheysulottuvuuksia, koska hän pyrkii sisällyttämään lihan elementtiin

sekä aistisuuden että ideaalisuuden, sekä faktuaalisuuden että olemuksellisuuden. Liha on siksi kiasmaattisten suhteiden kudelma tai verkosto, joka kytkee yhteen perinteisesti toisilleen vastakkaisiksi ajatellut ulottuvuudet¹². Määrittelen kiasman käsitteen tässä alustavasti kahden erottuvan tekijän tai ulottuvuuden risteämiseksi, joka mahdollistaa sekä niiden liikkeen erilleen että kietoutumisen yhteen. Kiasman käsitteen kuvaama aineksen erottumisen, yhdistymisen ja siirtymisen dialektiikkaa havainnollistaa mielestäni hyvin sukusolujen jakautumisen eli meioosin kiasma-rakenne, joka mahdollistaa geneettisen materiaalin siirtymisen kromosomien välillä. Ted Toadvinen mukaan Merleau-Ponty käytti kiasman käsitettä sekä sen fysiologisessa (*chiasma*) että retorisisessa (*chiasme*, lat. *chiasmus*) merkityksessä (Toadvine 2011, 339). Kuten Toadvine toteaa, tämä kiasman käsitteen kaksimerkityksisyys mahdollisti Merleau-Pontyille sekä mielen ja ruumiin että ideaalisen ja faktisen suhteiden uudelleen ajattelun (Toadvine 2011, 339).

Kuten edellä on esitetty, Merleau-Ponty kuvaa lihaa olemissen elementiksi, ja korostaa näin, ettei liha ole substanssi eikä sellaisten yhdistelmä, ei tosiasia eikä sellaisten summa, eikä myöskään mielen representaatio (VI, 181 [139-140]). Se on kuitenkin ”faktisuutta, joka tekee faktasta faktan. Samalla se antaa faktoille merkityksen (*sens*), saa osittaiset faktat järjesty-mään ’jonkin’ (*quelque chose*) ympärille” (VI, 182 [140])¹³. Lihan elementaalinen ontologia ei implikoi mieli-ruumis-dualismia eikä materialistista monismia. Näiden perinteisten ontologisten vaihtoehtojen sijasta lihan ontologia pyrkii kuvaamaan aistimellisen transsendenssin mahdollisuutta – siis sellaista ymmärrystä olemisesta, joka ei palauta sitä immanenssiin eikä transsendenssiin, ei tietoisuuteen eikä materiaan. Lihan tiheys mahdollistaa niin aistisen ruumiin, maailman oliot kuin merkitysten

¹² Ted Toadvinen mukaan Merleau-Pontyn filosofiassa ei ontologisesti ole puhtaita faktoja tai olemuksia, vaan risteämistä näiden välillä (Toadvine 2011, 343).

¹³ ”*facticité, ce qui fait que le fait est fait. Et, du même coup aussi, ce qui fait qu’ils ont du sens, que les faits parcellaires se disposent autour de ’quelque chose’*” (VI, 182).

ilmaisemisen kyvyn, sekä materiaalisen olemassaolon että ajattelun ja kielen. Merleau-Pontyn ilmaus, jonka mukaan liha on "raskaana mahdollisista" (*prégnance de possibles*), viittaa lihan tekstuuriin, joka kykenee tuottamaan sekä faktoja että olemuksia (VI, 298-299 [250]). Lihan käsite ei kuvaa aistisen ja ideaalisuuden staattista ontologista suhdetta vaan jäsentää niiden ontologista erottumista (*écart, divergence*) ja muodostumista (Morris 2010).¹⁴ Tässä mielessä käsite on siis geneettinen ja prosessuaalinen.

Teoksissa *Le visible, Sens et non-sens* (1948) ja *L'Œil et l'esprit* (1964) Merleau-Ponty havainnollistaa lihan rakennetta taiteiden tarjoamin esimerkein. Hänen mukaansa esimerkiksi taidemaalari voi kokea maisemaa katsellessaan, että maisema myös katsoo häntä, "itää hänessä" kuten hän kertoo Cézannen sanoneen (SN, 24 [FK, 131]). Näkevä ja näkyvä ovat vastavuoroisessa suhteessa, eikä aina voida ratkaista, kumpi oikeastaan katsoo kumpaa, kumpi on näkemisessä aktiivinen ja kumpi passiivinen osapuoli (VI, 173, 181 [133, 139]). Maalari ja maisema ovat samassa maailmassa ja samaa maailmaa: kumpikin on lihaa, niiden välillä on lihallinen sidos, jonka maalarin oma ruumiillisuus mahdollistaa. Merleau-Ponty käyttää esimerkkinä Cézannen työskentelytapaa, johon kuului katsella pitkään ympäröivää maisemaa ennen työhön ryhtymistä. Hän esittää, että liha on merkitystä muodostava elementti maalaamisen tapahtumassa: sen enempää maalari kuin maisemakaan ei ole "valmis" tai "pysyvä" husserlilaisittain ymmärretyn ha-

¹⁴ Lihan elementtiin sisältyy merkitysten muodostumisen potentiaalisuus, joka Morrisin mukaan ei ole klassisen aristotelisesti ymmärrettyä erillisen potentian aktualisoitumista vaan generoituvaa siten että mahdollisuudet ovat lähtökohtaisesti osa implisiittistä kokonaisuutta. Morris käyttää esimerkkinä tällaisesta generoitumisesta salamanterin kykyä uida, joka organismilla on jo ennen kuin uimiseen tarkoitettut elimet ovat yksilönkehityksessä muodostuneet. Morrisin esimerkin valossa liha näyttäytyy dynaamisena olemisen ulottuvuutena, jossa kaikki asioiden väliset suhteet ja myös filosofiset jäsennykset ovat vasta muodostumassa (VI, 173 [133]).

vaintokorrelaation napa. Havainnossa syntyvä merkitys gene-
roituu näiden kahden risteyksessä ja vuorottelussa aktiivisuu-
desta passiivisuuteen ja takaisin. Teoksessa *L'Œil et l'esprit*
Merleau-Ponty kuvailee merkitysten ilmaisemista maalaustai-
teessa myös näkyvän ja näkymättömän risteämisenä Paul Kleen
sanojen avulla seuraavasti: "Näkeminen on Olemisen kaikkien
aspektien kohtaaminen, ikään kuin risteyksessä. 'Tietty tuli lei-
mahtaa, herää elämään, antautuu käden ohjattavaksi, virtaa
kankaalle ja valtaa sen, lentää kipinästä sinne mistä se tuli ja sul-
kee ympyrän: takaisin silmään ja kauemmas.' Tämä kehä on
vailla katkosta; on mahdotonta sanoa, mihin luonto loppuu ja
missä ihminen tai ilmaisu alkaa. Siispä mykkä Olemisen itse il-
mentää oman merkityksensä" (CEE, 86 [FK, 472]).¹⁵ Tässä Mer-
leau-Ponty viittaa näkyvän ja näkymättömän kiasmaan taiteel-
lisena ilmaisuna: maalaamisen tapahtumassa merkitykset gene-
roituvat "mykästä" aistisuudesta.

Toadvinen mukaan niistä kiasmaattisista suhteista, joita
Merleau-Ponty käsittelee teoksessa *Le visible*, viimeinen ja tär-
kein on juuri näkyvän ja näkymättömän kiasma, eli aistisen ja
ideaation välinen suhde (Toadvine 2011). Merleau-Ponty käsit-
telee tätä näkyvän ja näkymättömän kiasmaa etenkin kuvatai-
teen ja musiikin esimerkein. Hänen mukaansa idea ei ole aisti-
sen vastakohta vaan sen "vuori ja syvyys" (*la doublure et la pro-
fondeur*) (VI, 193 [149]). Merleau-Ponty käyttää esimerkkinä
idean ja aistisuuden kiasmaattisesta suhteesta musiikillista
ideaa eli fraasia, jonka merkityssisältö voi välittyä vain fyysisen
eli soivan ilmaisunsa kautta. Fraasin kulttuurinen idea tai mer-
kitys voidaan tajuta musikaalisesti ainoastaan siksi, että se on

¹⁵ "La vision est la rencontre, comme à un carrefour, de tous les aspects de l'Être. 'Certain feu prétend vivre, il s'éveille; se guidant le long de la main conductrice, il atteint le support et l'envahit, puis ferme, étincelle bondissante, le cercle qu'il devait tracer: retour à l'œil et au-delà.' Dans ce circuit, nulle rupture, impossible de dire qu'ici finit la nature et commence l'homme ou l'expression. C'est donc l'Être muet qui lui-même en vient à manifester son propre sens." Olen muuttanut suomennosta Merleau-Pontyn oman ilmaisun osalta.

kietoutunut fraasin aistimellisiin komponentteihin: fysikaalisiin ääniin ja äänenväreihin ja niiden välisiin painotuksiin, jännitteisiin ja purkauksiin. Ilman musiikillisen fraasin soivaa, materiaalista ja aistimellista hahmoa (Merleau-Pontyn termein *näkyvää*) ei voisi olla myöskään ideaa (*näkymätöntä*), joka tulee ilmaistuksi kun fraasi soitetaan tai lauletaan. Tämä kiasmaattinen rakenne löytyy Merleau-Pontyn mukaan myös muista taidelajeista ja artefakteista sekä myös tunteista eli passioista, kuten rakkaudesta. Ellei meillä olisi aistivaa lihallista ruumista, jäisivät tällaiset merkitykset meille Merleau-Pontyn mukaan tavoittamattomiksi (VI, 194 [150]). Meillä on pääsy näihin merkityksiin vain niiden lihallisen tekstuurin ansiosta ja vain lihallisessa, ruumiillisessa kokemuksessa.

Merleau-Ponty kuitenkin argumentoi, että lihan rakenteen käännettävyyden vuoksi emme voi koskaan saada kulttuurisia ideoita kokonaan haltuumme. Aistisuuden ja ideaation suhde on kaksisuuntainen. Kun soitan musiikillisen fraasin, esimerkiksi Beethovenin sonaatin ”Kevät” ensimmäisen osan pääteeman, koen että se vaatii tulla soitetuksi tietyllä tavalla: mikäli pyrin ilmaisemaan teeman ”idean”, tulee minun seurata niitä vihjeitä ja käskyjä, joita musiikillinen tekstuuri antaa. Soittajana olen sonaatin palveluksessa, jouseni liikkeet seuraavat nuottikuvan ja tavoittelemani tulkinnan asettamia normeja (VI, 196 [151]). Kuten Merleau-Ponty sanoo, musiikilliset ideat eivät ole hallussamme vaan nämä ”ideat omistavat meidät” (VI, 196 [151]).

Merleau-Pontyn mukaan niin taiteissa kuin myös passioissa lihalliset aistikokemukset sisältävät ideaation samalla tavoin orgaanisesti kuin oma ruumiini on kiinnittynyt maailmaan ja ruumiini osat toisiinsa – silmän maailmaa koskevista aistimuksista kasvaa kuvan merkitys Cézannen maalauksissa ja korvan sommittelemista äänistä ja äänenväreistä kasvaa ilmaiseva fraasi viulistin esityksessä. Merleau-Ponty viittaa Proustiin sanoessaan, että musiikissa ja kielessä merkitys (*sens*) on jo äänellisessä kudoksessa ja sen fysiologisessa kuuntelemisessa, ja notaatio tai kirjoitus on tästä jälkeenpäin aikaansaatu ”toisen as-

teen ilmaus” (VI, 198-200 [153]). Merkitys ei siis ole erillään lihallisesta tekstuurista vaan on sen toinen puoli, näkyvän maailman näkymätön ulottuvuus, joka avautuu toiminnassa kuten kuuntelemisessa tai näkemisessä. Tulkitsen Merleau-Pontya niin, ettei ideaalisia merkityksiä tule käsittää abstrakteiksi olioiksi vaan ruumiillisessa toiminnassa tavoitetuiksi ilmaiseviksi kokonaisuuksiksi, lihan rakenteen metamorfooseiksi ja havainnon uudelleen järjestäytymisiksi.

Kuten edellä esitin, Merleau-Ponty kuvaa niin aistivan ja aistittavan kuin aistisen ja ideaationkin lihallisen suhteen käännettävyydeksi. Esimerkiksi puhe on hänen mukaansa kääntöpuoli puheen merkitykselle, ja merkitys kokoaa yhteen puheen äännteelliset ja muut materiaaliset ilmaisukeinot (VI, 199 [154]). Samoin musiikillisen fraasin ymmärtäminen on mahdollista vain kuuntelemalla sen äänellistä olemista, sitä, mikä musiikissa tulee ilmaistuksi (VI, 201 [155]). Puheen tai musiikin merkitys on annettuna aistisen kääntöpuolena sille, jolla on aistinen ruumis ja kuuntelemisen kyky. Käännettävyys ei tässä tapauksessa Merleau-Pontyn mukaan ole dialektista näkökulmien vaihtumista vaan se on ilmaisun eri aspektien tuomista yhteen niin, että näkymätön merkitys jäsentyy näkyvän kudoksesta (VI 201, [155]). Ideoiden ”lähes lihallinen olemassaolo” manifestoituu käännettävyuden ilmiön ja lihan rakenteen seurauksena. Ideat ja kieli ikään kuin odottavat ilmaisuaan lihan ontologisessa tekstuurissa (VI, 200 [155]).

Lopuksi

Ymmärrän Merleau-Pontyn hahmottelevan teoksessa *Le visible* moniselitteisyyden ontologiaa, jossa erottumisen ja yhteneväsyyden liikkeet risteävät eivätkä sulje toisiaan pois. Tällöin perinteisten filosofisten oppositioiden välistä paljastuu geneettinen ja rakenteellisesti avoin tila: pysyvien rakenteiden vastakkaisuus korvautuu kietoutumisen, punoutumisen ja limittymisen jatkuvilla prosesseilla. Merleau-Pontyn lihan ontologia ei suinkaan vie pohjaa eron ja samuuden käsitteiltä, mutta se tar-

joaa uusia käsitteellisiä vaihtoehtoja filosofiselle ymmärrykselemme koskien subjektin ja objektin sekä faktojen ja olemusten suhteita. Tätä kautta se pyrkii tarjoamaan täydellisemmän kuvan eletyistä kokemuksistamme.

Merleau-Ponty ammentaa lihan ontologian rakenteiden kuvauksessa sekä ruumiinfenomenologiasta että filosofian historiasta. Merleau-Pontyn mukaan liha ei ole monistisen eikä dualistisen ontologian mukainen substanssi vaan olemisen kudelma, joka mahdollistaa ja kykenee ylläpitämään sekä erottumista että yhteyttä ja samuutta. Lihan ulottuvuus siis mahdollistaa kiasmaattiset suhteet, joille on ominaista sekä erottumisen että yhteenkietoutumisen prosessi. Liha olemisen ulottuvuutena yhdistää näkyvän ja näkymättömän maailman toisiinsa: ontologisesti sekä asiat että ajattelu, materiaalisuus ja ideaalisuus ovat lihaa. Nähdäkseni Merleau-Pontyn pyrkimyksenä oli muotoilla uudenlaista fenomenologista ontologiaa, joka vastaisi eletyn kokemuksemme keskeneräisyyttä ja avoimuutta: sitä, etteivät samuus ja ero, läsnäolo ja poissaolo, läheisyys ja etäisyys sulje toisiaan pois. Toisin sanoen lihan ontologinen rakenne mahdollistaa elettyjen kokemusten moniselitteisyyden.

Jyväskylän yliopisto

Kirjallisuus

- Barbaras, Renaud (1991) *De l'être du phénomène: Sur l'ontologie de Merleau-Ponty*. Grenoble: Éditions Jérôme Millon. Englanniksi: *The Being of the Phenomenon: Merleau-Ponty's Ontology* (2004). Käänt. T. Toadvine ja L. Lawlor, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Dastur, Françoise (2009) "Merleau-Ponty et Hegel: Ontologie et dialectique", *Chiasmi International* 11, 33–46.
- Descartes, René (2002) *Teokset II: Mietiskelyjä ensimmäisestä filosofiasta. Kirjeitä 1640–1641*, käännös Tuomo Aho & Mikko Yrjönsuuri. Helsinki: Gaudeamus.
- Dillon, Martin C. (1997) *Merleau-Ponty's Ontology*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.

- Heinämaa, Sara (2014) "Maurice Merleau-Ponty: A Phenomenological Philosophy of Mind and Body" teoksessa A. Bailey (toim.), *Philosophy of Mind: The Key Thinkers*. London: Bloomsbury Academic.
- Heinämaa, Sara (2018) "Embodiment and Bodily Becoming" teoksessa D. Zahavi (toim.), *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology*. Oxford: Oxford University Press.
- Hotanen, Juho (2008) *Lihan laskos: Merleau-Pontyn luonnos uudesta ontologiasta*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Hotanen, Juho (2019) *Merleau-Ponty's Reading of Descartes. From Cartesian Duality to the New Ontological Structure*. Väitöskirja. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Hughes, Fiona (2017) "Reversibility and Chiasm: False Equivalents?", *British Journal for the History of Philosophy* 25 (2), 356–379.
- Husserl, Edmund (1952) *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie II: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*. Den Haag: Nijhoff. Englanniksi: *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, Second Book: Studies in the Phenomenology of Constitution* (1989). Käänt. R. Rojcewicz ja A. Schuwer. Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund (1954) *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Nijhoff, Den Haag. Suomeksi: *Eurooppalaisten tieteiden kriisi ja transsendentaalinen fenomenologia* (2012). Suom. Markku Lehtinen. Helsinki: Gaudeamus.
- Irigaray, Luce (1982) *Passions élémentaires*. Paris: Les éditions de minuit. Englanniksi: *Elemental Passions* (1992). Käänt. J. Collie ja J. Still. London: The Athlone Press.
- Irigaray, Luce (1984) *Éthique de la différence sexuelle*. Paris: Les éditions de minuit. Suomeksi: *Sukupuolieron etiikka* (1996). Suom. P. Sivenius. Helsinki: Gaudeamus.
- Johnson, Galen A. ja Smith, Michael B. (toim.) (1990) *Ontology and Alterity in Merleau-Ponty*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Low, Douglas (2012) "Merleau-Ponty, Ontology and Ethics", *Philosophy Today* 56, 59–77.
- Merleau-Ponty, Maurice (1945) *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice (1948) *Sens et non-sens*. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice (1960) *Signes*. Collection Tel. Paris: Gallimard.

- Merleau-Ponty, Maurice (1964) *Le visible et l'invisible*. Collection Tel. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice (1964) *L'Œil et l'esprit*. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice (1964) *Signs*. Käänt. R.C. McCleary. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice (1968) *The Visible and the Invisible*. Käänt. A. Lingis. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012) *Filosofisia kirjoituksia*. Toim. ja suom. Miika Luoto ja Tarja Roinila. Helsinki: Nemo.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012) *Phenomenology of Perception*. Käänt. D.A. Landes. London & New York: Routledge.
- Moran, Dermot (2010) "Husserl, Sartre and Merleau-Ponty on Embodiment, Touch and the 'Double Sensation'" teoksessa K.J. Morris (toim.), *Sartre on the Body*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Morris, David (2004) *The Sense of Space*. SUNY Series in Contemporary Continental Philosophy. Albany: State University of New York Press.
- Morris, David (2010) "The Enigma of Reversibility and the Genesis of Sense in Merleau-Ponty", *Continental Philosophy Review* 43, 141–165.
- Saint Aubert, Emmanuel de (2005) *Le scénario cartésien: Recherches sur la formation et la coherence de l'intention philosophique de Merleau-Ponty*. Paris: J. Vrin.
- Sartre, Jean-Paul (1943) *L'Être et le Néant*. Paris: Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul (2003 [1943]) *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Käänt. H.E. Barnes. London & New York: Routledge.
- Taipale, Joonas (2011) "Facts and Fantasies: Embodiment and the Early Formation of Selfhood" teoksessa D. Moran ja R.T. Jensen (toim.), *The Phenomenology of Embodied Subjectivity*. Cham: Springer.
- Toadvine, Ted (2002) "Merleau-Ponty's Reading of Husserl: A Chronological Overview" teoksessa T. Toadvine ja L. Embree (toim.), *Merleau-Ponty's Reading of Husserl*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Toadvine, Ted (2011) "Chiasm" teoksessa S. Luft ja S. Overgaard (toim.), *The Routledge Companion to Phenomenology*. New York: Taylor & Francis (Routledge).
- Weiss, Gail (2008) "Ambiguity", teoksessa R. Diprose ja J. Reynolds (toim.), *Merleau-Ponty: Key Concepts*. Stocksfield: Acumen.
- Whitford, Margaret (1991) *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*. London & New York: Routledge.

Zahavi, Dan (2002) "Merleau-Ponty's Reading of Husserl: A Reappraisal" teoksessa T. Toadvine ja L. Embree (toim.), *Merleau-Ponty's Reading of Husserl*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers

